

К.А. Гордіца

УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ПРО ПРИРОДНІ Й МАТЕРІАЛЬНІ ЧИННИКИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ У ПЛАНОВО-РОЗПОДІЛЬЧІЙ СИСТЕМІ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Стаття присвячена аналізу еволюції наукових поглядів українських дослідників радянського періоду на роль природних і матеріальних ресурсів в економічному розвитку. Узагальнено внесок провідних вітчизняних науковців у розроблення напрямів удосконалення забезпечення адміністративно-планової системи господарювання природними й матеріальними ресурсами.

Ключові слова: концепції економічного розвитку, природні й матеріальні ресурси, аграрний розвиток, ефективність використання ресурсів.

Постановка проблеми. Вирішення завдань ефективного використання природних і матеріальних ресурсів як одного з головних чинників економічного розвитку України потребує належного наукового забезпечення відповідних заходів державної економічної політики. При цьому в умовах сучасної змішаної економіки, де за будь-яких обставин залишається значною частка державного сектору, важливо враховувати історичний досвід вітчизняної економічної науки, здобутий як на ґрунті становлення й розвитку ринкового господарства, так і в часи формування і функціонування планово-адміністративної господарської системи. Зокрема, це стосується досвіду вчених-економістів радянської доби щодо постановки й вирішення теоретичних питань економічної ролі природних ресурсів та науково-практичних проблем ресурсного забезпечення економічного розвитку суспільства.

Аналіз досліджень та останніх публікацій. Увага сучасних українських істориків-економістів, відповідно до стратегічних завдань розбудови в нашій країні ринкової економіки, протягом двох попередніх десятиліть зосереджена переважно на вивченні вітчизняного економічного досвіду дореволюцій-

ної доби. Економічна думка радянського періоду, переосмислена з новітніх методологічних позицій, окреслена в загальних рисах у працях В.Базилевича, Л.Горкіної, Л.Корнійчук, Р.Петровської, деяких інших дослідників. Серед найбільш ґрунтовних наукових розробок останніх років слід згадати колективну монографію «Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс» [33] та спільну працю Л.Горкіної та М.Чумаченка [13], де визначено провідні тенденції еволюції української економічної думки ХХ ст., зокрема в аспекті проблем економічного розвитку. Між тим погляди радянських науковців на основні чинники економічного розвитку, зокрема природні й матеріальні ресурси країни, потребують додаткового аналізу.

Метою цієї статті є узагальнення поглядів українських дослідників радянської доби на ресурсне забезпечення економічного розвитку адміністративно-планової системи господарювання та визначення провідних тенденцій їх еволюції.

Виклад основного матеріалу. Історичні передумови кардинальної зміни загальної парадигми економічного розвитку та концепції його ресурсного забезпечення у вітчизняній науці ХХ ст. були сформовані не тільки поширенням у суспільно-економічній думці цього періоду соціалістичних і комуністичних ідей і теорій, але певною мірою також господарською практикою часів інституційного зламу 1914–1919 рр. у Російській імперії та в Україні, що входила до її складу. Першим виявом цього стало обґрунтування в державних регуляторних документах царського уряду послідовного розширення державного втручання в механізм розподілу і перерозподілу ресурсів, обумовлене необхідністю мобілізації продовольства, зброї, транспортних засобів, паливно-мастильних матеріалів, засобів зв'язку тощо на військові потреби.

На цей факт звертав увагу, зокрема, М.Кондратьєв, досліджуючи особливості регулювання вітчизняного ринку хліба під час Першої світової війни. Вже в серпні 1914 р., вказував учений, командувачам військових округів було надано право введення твердих цін на хліб і заборони його вивозу, а з листопада 1916 р., згідно з постановою міністра землеробства «Про розверстку зернових хлібів і фуражу...», селяни були зобов'язані продавати хліб для постачання армії за твердими

цінами; у разі ж відмови від такого продажу хліб вилучався за ціною, нижчою від твердої на 15% [20, с. 200, 310–312]. Примусовий перерозподіл економічних ресурсів здійснювався також через механізм державних ревізій, впроваджений у перші тижні війни в районах воєнних дій, а потім поширений і на інші території, який передбачав стягнення натурою з населення будь-яких предметів або майна для забезпечення державних потреб, зумовлених війною [34, с. 163–164, 171–172].

Тенденція до збільшення ролі мобілізаційних механізмів у ресурсозабезпеченні економічної діяльності цілком очікувано посилилась в умовах революційних збурень та громадянської війни 1917–1920 рр. і набула найвищого вияву зі встановленням в Україні радянської влади, націоналізації землі, введенням продрозверстки та державної монополії на використання природних ресурсів, що знайшло відображення у відповідних урядових постановках [42, с. 77–89] і вимагало певного теоретичного обґрунтування.

Між тим аналіз економічних досліджень цього періоду засвідчує, що провідні українські вчені-економісти дореволюційної школи, такі як В.Косинський, В.Левитський, М.Туган-Барановський, К.Воблий, Б.Бруцкус та інші, вкрай негативно ставилися до більшовицької програми директивно-планового економічного розвитку та впровадження моделі централізованого управління ресурсокористуванням як її невід'ємної складової. Особливо вони наголошували на небезпечних наслідках націоналізації землі та знищення великих культурних маєтків як центрів інтенсивного землеробства, що забезпечувало високу продуктивність і товарність цих господарств і слугувало запорукою продовольчої безпеки держави. На противагу цим заходам К.Воблий, зокрема, пропонував такі шляхи збільшення продуктивності сільського господарства як удосконалення сільськогосподарської техніки та технології виробництва, розвиток в аграрному секторі економіки кооперативних засад, зростання міст як потужних центрів інтенсифікації навколишніх господарств, поширення народної освіти та агрономічних знань серед селянства тощо [9, с. 16–18].

На початку становлення радянської економічної науки, що припадає на період 20-х та першу половину 30-х років ХХ ст., поняття «економічний розвиток» в опублікованих пра-

цях, доповідях та виступах вітчизняних вчених-економістів, політиків та державних діячів було вкрай заполітизовано і фактично витіснено поняттям «соціалістичного розвитку». Прикладом такої підміни понять може слугувати, зокрема, трактовка радянським науковцем О.Адріановим «закону» розвитку перехідної економіки як розширеного відтворення її соціалістичного сектору [2, с. 45].

Відповідно проблема використання природних і матеріальних ресурсів в економічному розвитку розглядалась у працях О.Александрова, В.Дубровіна, А.Небія, інших радянських економістів тієї доби у безпосередньому зв'язку з проголошеними урядом стратегічними й поточними завданнями соціалістичного будівництва. Так, О.Александров ототожнював «основний закон» розвитку перехідного господарства з соціалістичною індустріалізацією, що передбачала, своєю чергою, реорганізацію трудового селянства шляхом впровадження кооперативного плану залучення дрібного виробника до соціалізму [3, с. 20].

Найбільш виразне відображення такий підхід знайшов у концепції провідного радянського економіста того періоду С.Струмліна, яка обґрунтовувала планомірний централізований перерозподіл наявних продуктивних сил (включаючи і робочу силу, і матеріальні ресурси країни) для забезпечення їх безкризового розширеного відтворення з метою максимального задоволення потреб трудящих мас та повної соціалістичної реорганізації суспільства [38, с. 405]. Основні положення цієї концепції, розвинуті в працях інших дослідників, склали теоретичне підґрунтя для впровадження сталінської моделі мобілізаційної економіки і зміцнення державного механізму акумуляції та цільового використання ресурсів в ході вирішення завдань електрифікації, колективізації та індустріалізації народного господарства.

Суттєвих змін зазнали теоретичні погляди українських вчених на місце і роль природних ресурсів в економічному розвитку. Ці зміни полягали насамперед у дедалі сильнішому превалюванні моністично-трудового марксистського підходу до цього питання над усіма іншими. Відповідні ідеологічні орієнтири завдавались у працях українських філософів-марксистів, зокрема академіка АН УРСР С.Семковського, який

до продуктивних сил суспільства відносив «живі робочі сили людей» та засоби виробництва, які поділяв на предмети праці («безпосередня речовина природи» та сировина) і засоби праці (механічні знаряддя, виробничі й складські будівлі, шляхи сполучення, рілльнічі землі тощо) [36, с. 37].

У таку жорстку схему не вкладались навіть розроблені українськими вченими-економістами, академіками АН УРСР К.Воблим та Л.Яснопольським двофакторні концепції продуктивних сил, з яких, на вимогу часу, було виключено фактор капіталу.

К.Воблий поділяв продуктивні сили за їх значенням у народному господарстві на «примарні» (первинні) та «секундарні» (вторинні). До перших відносяться людська праця та сили природи як дві основні рушійні сили, що визначають напрям, характер та обсяг господарської діяльності. На їх основі виникають і розвиваються «секундарні» продуктивні сили як мінливі форми взаємодії праці та сил природи, що на практиці виступають як галузі господарської діяльності – промисловість, сільське господарство, торгівля, шляхи сполучення тощо. Змінами у формах цієї взаємодії, що відбуваються під впливом науки й техніки, визначається ступінь розвитку продуктивних сил. Вчений надавав важливе значення природним продуктивним силам, які, за його висловом, «далеко ще не вивчені, використовуються відносно невеликою мірою, але й у сучасному стані ясно визначають хід і спрямованість секундарних продуктивних сил» [10, с. 131].

Розвитком положення К.Воблого про «примарні продуктивні сили» стала концепція Л.Яснопольського, який вважав, що «продуктивні сили будь-якої країни полягають у багатствах її мертвої й живої природи і в наданому їй тією ж природою людському матеріалі. Природні ресурси, протиставлені людським, і людські, протиставлені природним, – ось два основних, стихійних елементи загального поняття продуктивних сил» [52, с. 1]. При цьому вчений наголошував на необхідності охорони природних багатств від руйнівних сил самої природи і людини, що повинна доповнювати роботу по вивченню й використанню продуктивних сил.

Концепції К.Воблого та Л.Яснопольського були піддані жорсткій критиці з боку «офіційної» науки. На противагу їм

спочатку було запропоновано концепцію філософа-марксиста В.Бойка, який включав до структури продуктивних сил, поряд із робочою силою людини, природу, як предмет праці, та систему знарядь праці або техніки, наголошуючи при цьому, що природа як така, без участі праці, не може бути дієвим чинником розвитку суспільства [4, с. 16]. У подальшому ж в економічній науці остаточно запанувала думка про те, що природа й машини в системі продуктивних сил є лише допоміжними чинниками, тоді як основним чинником є людська праця.

Важливою складовою економічного аналізу вітчизняного природно-ресурсного потенціалу у 1920-ті роки стала низка праць Я.Діманштейна, П.Фоміна, інших вчених, присвячена питанням вивчення природних продуктивних сил та економічної географії України [14, 40]. На основі результатів цих досліджень, які засвідчували унікальне багатство і розмаїття коприсних копалин, земельних, водних та інших природних ресурсів нашої республіки, що вже увійшла до складу СРСР, економістом і географом М.Волобуєвим була запропонована концепція її бюджетно-ресурсної автономії [11]. Вона висвітлювала реальні перспективи входження України до світової господарської системи як самостійної одиниці та неминучі втрати в умовах централізованої планово-розподільчої автаркії та перетворення на сировинний придаток центральної Росії. Однак внаслідок жорсткого засудження цієї концепції представниками влади та репресій, вчинених до її автора, вона не отримала розвитку в радянській науці, попри те, що в офіційних партійних документах приділялась особлива увага точному розмежуванню функцій союзних та республіканських органів влади «із забезпеченням за останніми всіх прав, що гарантують їхню повну самостійність у справі національно-культурного розвитку і достатню самодіяльність у сфері господарського будівництва» [18, с. 274].

Особливе значення для формування концептуальних засад економічного розвитку в перехідний період мали наукові погляди на аграрний розвиток, його ресурсне забезпечення та організаційні форми господарювання, що забезпечують найбільш раціональне використання земельних та інших ресурсів. В умовах господарської багатокладності та політико-

економічних дискусій 1920-х років вони еволюціонували у протистоянні двох основних концепцій.

Перша з цих концепцій, *кооперативно-дрібноселянська*, підтримувана М.Кондратьєвим, О.Чаяновим, О.Челінцевим, Л.Літошенком, іншими економістами дореволюційної школи, пов'язувала економічний розвиток сільського господарства з багатоманітністю форм землекористування, диференціацією селянських господарств, всебічного кооперування селянства, залучення у сільське господарство іноземного капіталу. Вчені ставили за мету піднесення трудового селянського господарства на ґрунті раціональної організації виробництва, його інтенсифікації за рахунок впровадження передових технологій, кооперування збуту й переробки сільськогосподарських продуктів тощо. Їх об'єднувало переконання, що ефективний аграрний сектор здатний забезпечити зростання всієї економіки, стати гарантією сталості всього народного господарства. Тож їхні програми орієнтувались на першочергову підтримку міцних сімейних трудових господарств, наближених до фермерського типу, як таких, що здатні забезпечити швидке нарощування виробництва товарної продукції і стати основою економічного зростання в країні [19, 23, 44].

Як учні й послідовники видатного теоретика кооперативного руху М.Туган-Барановського, М.Кондратьєв і О.Чаянов усвідомлювали, що самі по собі трудові господарства, через натуральну форму їх організації, не спрямовані на економічну перспективу і розвиток в інтересах держави, і бачили подолання економічної обмеженості цих форм на шляхах кооперації, яка не робить акценту на прибутку, але надає можливість забезпечити значне зростання продуктивності праці за умови її здійснення на принципах добровільності та послідовної зміни форм кооперування від нижчих (споживча і кредитна кооперація) до вищих (виробнича кооперація) на основі економічної доцільності. Розуміючи сутність сільськогосподарської кооперації як глибокого процесу вертикальної концентрації сільського господарства, О.Чаянов наголошував, що вона примушує дрібного виробника видозмінювати організаційний план свого господарства згідно з політикою кооперативного збуту й переробки, поліпшувати свою техніку і переходити до вдосконалених методів землеробства і скотарства, що забез-

печують стандартність продукту та його відповідність вимогам світового ринку [43, с. 436–441].

Своєю чергою, Л.Літошенко трактував кооперацію насамперед як «засіб самопомоги дрібних господарств», призначений для підняття рівня їхніх доходів та полегшення конкуренції з великими господарствами, і тому вважав її одним з могутніх знарядь «політики середніх класів». Виходячи з цього, він визначив місце кооперації, зокрема сільськогосподарської, в економічному розвитку. «Увесь сенс кооперативного руху полягає в тому, – писав вчений, – що він поступово відвойовує у великого капіталу ті галузі виробництва, обміну і розподілу, ... де він менше раціональний, менше вигідний, ніж дрібне кооперативне господарство. Дрібне господарство і кооперація завойовують на цій основі землеробське виробництво, усувають зайвих посередників з обміну, наближують продукт до споживача, взагалі відтісняють капітал з усіх тих позицій, які зайняті ним просто в силу відсутності конкуренції...», що й забезпечує, зрештою, економічний прогрес, який, на його думку, полягає в «природному розподілі праці великого і дрібного виробництва», в результаті чого «увесь господарський апарат суспільства працює дешевше і раціональніше, а члени суспільства за інших рівних умов одержують більшу суму „приємних і корисних речей»» [25, с. 754–757].

Друга концепція, *колективно-розподільча*, активно пропагована радянськими партійними й державними діячами, зокрема М.Скрипником, В.Чубарем, С.Косіором, О.Лозовим, обґрунтовувала створення в сільському господарстві великих колективних підприємств як єдиної можливої основи ліквідації бідності, підвищення рівня технічної бази аграрного виробництва та забезпечення ефективності державних капіталовкладень. Головними умовами підвищення продуктивності сільського господарства визначалися подальший розвиток у ньому процесів соціалістичного усупільнення та поступова механізація сільськогосподарського виробництва на базі соціалістичної індустріалізації [22, с. 116–117].

Перехід сталінського уряду до заходів примусової колективізації, зумовлений необхідністю конфіскаційного перерозподілу ресурсів аграрної галузі на потреби прискореної індустріалізації, зрештою забезпечив ідейну і практичну перемогу

другої, «офіційної» концепції аграрного розвитку, що була підкріплена ще й політичними репресіями по відношенню до її опонентів. Це зрештою призвело до поступового перетворення радянської аграрної науки 1930–40-х років на безальтернативну апологетику державних програм тотальної колективізації, концентрації й централізації сільськогосподарського виробництва.

Політика «переливу» ресурсів від сільського господарства на користь промисловості, насамперед важкої, обґрунтовувалась у працях А.Віткупа, Е.Квірінга, О.Шліхтера, інших політиків і теоретиків марксизму відомою тезою про необхідність випереджального розвитку I підрозділу суспільного виробництва, що вважалось об'єктивною закономірністю будівництва соціалізму. Стратегічне значення прискореного зростання виробництва засобів виробництва пояснювалось також небезпідставною вимогою «досягти економічної незалежності в умовах ворожого оточення» шляхом здійснення державою докорінних структурних змін в усьому народному господарстві, підвищення продуктивності праці і досягнення високих стійких темпів розвитку економіки [16, с. 120]. «Ми повинні, – зазначав О.Шліхтер, – домагатися розвитку промисловості за будь-яку ціну, позаяк інакше наша країна, залишаючись, як і раніше, країною аграрною, країною експорту сировини та імпорту машин, неминуче перетворилася б на придаток світової капіталістичної системи...» [49, с. 365].

Між тим на практиці структурні зміни у бік підвищення частки фондомістких галузей означали різке збільшення обсягів використання промисловістю матеріальних і природних ресурсів без їх відповідного відновлення, яке могло відбуватися лише в галузях сільського господарства. Відтак, у науково-практичних дослідженнях, партійних та урядових документах 1930-х років, зокрема працях С.Струмліна, В.Чубара, Е.Квірінга, А.Пашкова, Д.Наумова, Ш.Турецького, поряд із визнанням наявності у країні багатого природно-ресурсного потенціалу як важливої передумови соціалістичного нагромадження і високих темпів розвитку народного господарства, постає проблема необхідності економії ресурсів, ефективності використання виробничих фондів, зниження матеріаломісткості та собівартості промислової продукції [39, с. 109–137].

Особливе значення в цей період надавалося втіленню в життя плану електрифікації країни, що вважалось найбільш дієвим способом забезпечення загального зростання продуктивності праці, зниження собівартості продукції та зростання нагромадження у промисловості, а також піднесення сільського господарства та переведення його на соціалістичний шлях розвитку [46, с. 237, 314–316].

Як один із найбільш важливих заходів державної економічної політики щодо підвищення ефективності капітальних вкладень розглядалось їх раціональне розміщення по території країни. Вже в ці роки було визначено низку базових принципів раціонального розміщення продуктивних сил: наближення виробництва до джерел сировини, палива й енергії; розміщення відповідних видів виробництва ближче до місць споживання продукції; вирівнювання розвитку продуктивних сил республіки та економічних районів; раціональне поєднання спеціалізації та комплексного розвитку господарства тощо [18, с. 509–512]. Зокрема, значну увагу було приділено проблемі створення промислових комбінатів на базі Донбасу й Криворіжжя, навколо Дніпробуду, а також у переробній промисловості [16, с. 191–192; 46, с. 371].

Проте, всупереч реальним запитам економічного життя, у теоретичних розробках не лише 30-х, але й 40–50-х років ХХ ст., присвячених питанням будівництва соціалізму, закони і завдання розвитку матеріальної бази соціалістичного господарства у визначалися концептуальними пріоритетами, запровадженими в перші роки становлення радянської економічної науки. Головними серед них залишалися: соціалістична власність на засоби виробництва, відсутність ресурсної автономії республік та регіонів СРСР, плановий централізований розподіл і перерозподіл ресурсів між галузями, відомствами та підприємствами, випереджаючий розвиток промисловості, насамперед важкої, провідна роль соціалістичної держави як керівної та спрямовуючої сили всього економічного розвитку суспільства. Ці питання ставились і розв'язувались у статтях і виступах О.Шліхтера, К.Сухомліна, Д.Вірника, О.Рум'янцева, Н.Климка, В.Чуїстова, інших вітчизняних вчених-економістів, державних і партійних діячів [7; 47].

При цьому політико-економічне трактування цими та іншими вітчизняними дослідниками ролі природних ресурсів у соціалістичному відтворенні було суперечливим: природні ресурси, як такі, що не є результатом людської праці, не визнавались об'єктом суспільного багатства і не розглядались як економічна категорія; водночас наголошувалося на їхньому значенні як важливого фактору виробництва та необхідності їхнього планомірного використання, охорони і примноження. Примітно, що подібний підхід зберігався в радянській економічній літературі і в наступні десятиліття. Так, в одній з програмних колективних праць 60-х років, присвяченій аналізу питань створення матеріально-технічної бази комунізму, українські науковці трактували природні ресурси як «предмети праці», стосовно яких прогнозували подальше розширення «влади людини над природою», і водночас вказували на важливість «глибокого вивчення і раціонального використання природних сировинних ресурсів» [37, с. 16, 156].

Поряд із тим, у науково-практичних розробках 1950-х років, зокрема в працях М.Середенка, Л.Гореліка, В.Олександрової, Я.Шевченка, проявляється виразна тенденція посилення уваги до проблем підвищення ефективності використання ресурсів шляхом збільшення продуктивності та зниження собівартості суспільного виробництва, його технічної та технологічної модернізації, впровадження новітніх методів господарювання та управління. Так, у спільній праці ряду названих авторів одним із найважливіших напрямів зниження собівартості продукції промисловості, поряд із підвищенням продуктивності праці на основі технічного прогресу та кращої організації виробництва й праці, а також скорочення витрат, пов'язаних з управлінням, постачанням та обслуговуванням виробництва, було визначено скорочення витрат сировини, палива, електроенергії та матеріалів на одиницю продукції [35, с. 17].

Особливої актуальності цей комплекс питань набув у дослідженнях з проблем економіки сільського господарства, темпи розвитку якого виявили значне відставання на тлі форсованої повоєнної відбудови вітчизняної промисловості. В роки господарських реформ 1950–60-х років, спрямованих на збільшення економічної самостійності підприємств та пошук

ефективніших способів і методів господарювання, у наукових розвідках О.Онищенка, П.Першина, І.Романенка, А.Радченка, Л.Шепотько, інших науковців аналізувалися проблеми підвищення рентабельності аграрних підприємств, зниження собівартості сільськогосподарської продукції, використання в їхній діяльності засад госпрозрахунку, оптимізації планування обсягів виробництва та капітальних вкладень, розміщення й спеціалізації сільськогосподарського виробництва та ін. [27; 30; 48].

У наступні роки наукові розробки здійснювалися вже в умовах згортання реформ та посилення планово-централістських тенденцій розподілу та використання економічних ресурсів, у тому числі в аграрному секторі економіки. Проте, ці обставини практично не позначилися на загальній спрямованості досліджень, автори яких, зокрема П.Веденічев, Б.Пасхавер, В.Трегобчук та ін., серед іншого, послідовно приділяли увагу питанням розробки критеріїв та принципів оцінки ефективності сільськогосподарського виробництва, обчислення та аналізу показників собівартості, чистого доходу та рентабельності у сільському господарстві, а також аналізу проблем та перспектив підвищення ефективності використання в цій галузі земельних та водних ресурсів [15; 50].

Низку ґрунтовних праць 1960–70-х років було присвячено проблемам вивчення наявних природних ресурсів України та визначення шляхів економічно найбільш доцільного їх використання в народному господарстві. Зокрема, в монографії П.Веденічева на широкому фактичному матеріалі надано характеристику динаміки землекористування, складу земельного фонду республіки, його розподілу за угіддями й землекористувачами; розроблено методи об'єктивного економічного аналізу й визначення рівня ефективності використання землі; розглянуто питання родючості землі, земельної ренти та земельного кадастру. На цій основі вченим були сформульовані головні напрями вдосконалення землекористування, такі як збалансований розподіл земельних ресурсів між галузями економіки; максимальне залучення земель до інтенсивного господарського обігу за рахунок освоєння нових та перепрофілювання неефективно використовуваних земельних площ; збереження й систематичне підвищення родючості ґрунтів

засобами меліорації, боротьби з ерозією ґрунту, застосування добрив тощо; організація високопродуктивного використання землі шляхом більш раціонального розміщення та спеціалізації виробництва, науково обґрунтованого планування території та внутрішньої господарської структури колгоспів і радгоспів, інтенсифікації використання земельних угідь завдяки впровадженню прогресивних систем землеробства з урахуванням місцевих умов та ін. [5, с. 70–71]. У колективних виданнях науковців Інституту економіки АН УРСР, опублікованих за редакцією О.Храмова, було розглянуто процес розширеного відтворення мінерально-сировинної бази в умовах науково-технічного прогресу, надано економічну оцінку діючих та перспективи розробки нових родовищ корисних копалин у контексті вирішення проблем забезпеченості основних галузей промисловості сировинними ресурсами та більш ефективного використання природних багатств республіки у суспільному виробництві [21; 29]. Також досліджувались питання розвитку і вдосконалення лісового господарства, раціонального використання лісових ресурсів і земель державного лісового фонду, підвищення продуктивності та якісного складу лісів, розширення робіт по лісовідновленню та догляду за лісом, охорони лісових багатств та комплексного використання лісової сировини у промисловості [24].

В умовах наростання кризових явищ у планово-розподільчому механізмі ресурсопостачання у 1960–80-ті роки пріоритетним напрямом українських економічних досліджень стає обґрунтування необхідності переходу вітчизняного господарства до інтенсивного типу економічного розвитку, який забезпечує зростання обсягів виробництва за рахунок збільшення продуктивності праці та підвищення ефективності використання природних і матеріальних ресурсів; тематика відповідного наукового дискурсу розширюється й поглиблюється як у галузевому, так і в регіональному аспектах. Основні шляхи практичної реалізації завдань економії та раціонального використання різних видів ресурсів визначали у своїх працях І.Лукінов, М.Герасимчук, О.Алимов, А.Мар'єнко, І.Прокопа, багато інших науковців [41; 51]. Зокрема йшлося про необхідність впровадження у виробництво прогресивних ресурсозберігаючих та безвідходних технологій; розвиток галузей ремон-

ту техніки та вторинної переробки сировини; посилення наголосу в господарській звітності підприємств на показниках собівартості продукції, фондівіддачі, фондо- та матеріаломісткості, рентабельності виробництва та визначення шляхів і методів їх поліпшення з метою підвищення ресурсної ефективності промислового виробництва [12; 17]. Економісти-аграрники присвятили чимало своїх розвідок аналізу питань оптимізації внутрішньої галузевої структури сільськогосподарських підприємств, підвищення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції на основі розвитку міжгосподарської кооперації, вдосконалення методики обчислення й використання аграрного ресурсного потенціалу окремих господарств та регіонів, обґрунтування системи пріоритетів у розподілі матеріальних ресурсів аграрної галузі з метою вирівнювання умов виробництва та підвищення сталості сільськогосподарського виробництва тощо [1; 28; 31].

Дедалі більша увага в цей період приділялась питанням розробки і впровадження на підприємствах організаційних моделей та методів господарювання, спрямованих на заохочення економії матеріальних ресурсів на мікрорівні, – засад госпрозрахунку, бригадного підряду, кооперації, орендних відносин, нових форм стимулювання науково-технічного прогресу, розвитку раціоналізаторського руху тощо. Так, І.Кучерявий, Р.Колесніченко, Л.Нежинська, А.Великохатько, серед іншого, обґрунтовували практичну необхідність таких заходів, як поширення госпрозрахункових відносин на всі структурні підрозділи підприємств, підвищення їхньої взаємної матеріальної відповідальності, організації нормування оборотних засобів з метою виявлення й мобілізації внутрішніх резервів підвищення ефективності використання матеріальних ресурсів у процесі виробництва [8; 32].

Важливим напрямом економічних досліджень 1970–80-х років, що набув особливої актуальності після Чорнобильської катастрофи 1986 р., став аналіз екологічних аспектів господарювання. Зокрема, у працях М.Мелешкіна, В.Степанова, П.Веденічева, В.Трегобчука ставились питання про вплив екологічних чинників на економічний розвиток суспільства та необхідність збереження навколишнього природного середовища на тривалу перспективу, розглядалися питання екології

моря, впливу промислових відходів на довкілля, охорони природи в умовах інтенсифікації сільського господарства тощо [6; 26].

Поширення зазначених досліджень на тлі загального занепаду соціалістичної системи господарювання у 1980-ті роки значною мірою сприяло перегляду низки базових теоретичних принципів радянської економічної науки, на які спиралась вітчизняна концепція ресурсного забезпечення економічного розвитку, таких як централізація, планомірність і навіть суспільна власність на засоби виробництва. Низка ґрунтовних положень щодо недосконалості цих принципів і їхньої практичної непридатності для вирішення складних завдань сталого економічного розвитку була висловлена в працях Ю.Пахомова, В.Черняка, А.Чухна, деяких інших науковців, якими фактично було розпочато формування в українській науці якісно нової теоретичної концепції розвитку економіки. Зокрема, В.Черняком було запропоновано важливе уточнення загального критерію оптимальності економічного розвитку, що зазвичай зводився до максимізації національного доходу при відносно менших поточних і капітальних витратах: він мусив, поряд із тим, включати й екологічний аспект, враховуючи стан навколишнього середовища. На думку вченого, якщо стан життєвого середовища людини погіршується, то зростання національного доходу не є таким результатом господарювання, який характеризує оптимальність економічного розвитку [45, с. 196].

Отже, фактично вже в останні роки радянського періоду в українських економічних дослідженнях простежується формування загальної тенденції до послідовної екологізації наукової парадигми економічного розвитку в цілому і концепції його ресурсного забезпечення та ресурсокористування зокрема, що визначило в подальшому один з провідних напрямів розвитку вітчизняної економічної науки.

Висновки. Таким чином, ретроспективний аналіз здобутків вітчизняної науки радянської доби в частині вивчення природних і матеріальних чинників економічного розвитку дозволив виявити, що еволюція відповідних наукових поглядів визначалась не лише зміною теоретичних пріоритетів, але значно більшою мірою об'єктивними потребами і закономірнос-

тями економічного розвитку. Історична практика господарювання в умовах планово-розподільчої системи переконливо довела, що ігнорування цих реальних потреб і спроби підмінити їх штучними ідеологічними догмами й настановами зрештою призводять до економічного занепаду країни і зумовлюють необхідність повернення економічної теорії і практики до перевірених часом способів господарювання, які найкращим чином забезпечують вирішення проблеми ефективного використання всіх видів ресурсів як головного чинника економічного розвитку.

В економічній науці України 1920–30-х років відбувається формування *мобілізаційної концепції ресурсного забезпечення* економічного розвитку (концепція С.Струмліна), що полягала в обґрунтуванні державної політики планомірної акумуляції та цільового використання ресурсів з метою вирішення завдань соціалістичного будівництва. Закріплені в цей період теоретичні постулати марксистської політекономії щодо законів і завдань розвитку матеріальної бази соціалістичного господарства, такі як соціалістична власність на засоби виробництва, плановий централізований розподіл ресурсів в економіці, випереджаючий розвиток промисловості, насамперед важкої, провідна роль соціалістичної держави як керівної та спрямовуючої сили економічного розвитку, зберігались у теоретичних працях 1940–50-х років (Д.Вірник, О.Рум'янцева, В.Чуїстов) і далі.

Наукове протистояння двох основних концепцій аграрного розвитку – *кооперативно-дрібноселянської* (О.Чаянов, О.Челінцев, Л.Літошенко, М.Кондратьєв), що передбачала багатоманітність форм землекористування, диференціацію селянських господарств та всебічний розвиток кооперування селянства, та *колективно-розподільчої* (М.Скрипник, В.Чубар, О.Шліхтер, О.Лозовий), що обґрунтовувала створення в сільському господарстві великих колективних підприємств як єдиної можливої основи підвищення рівня технічної бази аграрного виробництва та забезпечення ефективності державних капіталовкладень – внаслідок державної політики «переливу» ресурсів аграрної галузі на потреби прискореної індустріалізації завершилось на початку 1930-х років примусовим переходом до безальтернативної апологетики в подальших дослі-

дженнях заходів тотальної колективізації, концентрації й централізації сільськогосподарського виробництва.

Відповідно до запитів нового технологічного укладу в українських дослідженнях 1960–80-х років (О.Алимов, П.Веденічев, М.Герасимчук, І.Лукінов, О.Онищенко та ін.) активізується пошук практичних шляхів підвищення економічної ефективності використання ресурсів в усіх галузях економіки, а саме: впровадження ресурсозберігаючих технологій; посилення наголосу на показниках собівартості, рентабельності, фондо- та матеріаломісткості; впровадження моделей та методів господарювання, спрямованих на економію матеріальних ресурсів. Це, своєю чергою, сприяло перегляду низки базових теоретичних принципів радянської економічної науки, на які спиралась вітчизняна концепція ресурсного забезпечення економічного розвитку, таких як централізація, планомірність і суспільна власність на засоби виробництва, та поверненню вітчизняної економічної теорії і практики на загально визнані шляхи економічного розвитку.

1. Аграрный ресурсный потенциал Украинской ССР / П.Ф. Веденичев, Б.И. Пасхавер, В.М. Трегобчук и др.; отв. ред. П.Ф. Веденичев. – К. : Наук. думка, 1988. – 312 с.
2. Адріанов О. Про закономірності переходового періоду / О. Адріанов. – Х. : Пролетар, 1932. – 52 с.
3. Александров О.З. Третій вирішальний рік соціалістичного наступу / О.З. Александров. – Х. : Пролетар, 1931. – 98 с.
4. Бойко В. Діалектика продуктивних сил і продукційних взаємин / В. Бойко. – Х. : Пролетарій, 1930. – 98 с.
5. Веденичев П.Ф. Земельные ресурсы Украинской ССР и их хозяйственное использование / П.Ф. Веденичев; отв. ред. Л.И. Степанченко. – К. : Наук. думка, 1972. – 176 с.
6. Веденічев П.Ф. Інтенсифікація сільського господарства і охорона природи / П.Ф. Веденічев, В.М. Трегобчук. – К. : Урожай, 1989. – 223 с.
7. Вірник Д. Соціалістична власність на знаряддя і засоби виробництва – економічна основа радянського суспільства / Д. Вірник. – К. : Держполітвидав УРСР, 1952. – 56 с.
8. Внутриводской хозрасчет и эффективность производства / И.Н. Кучерявый, Р.А. Колесниченко, Д.И. Гелло [и др.]; отв. ред. И.Н. Кучерявый. – К. : Наук. думка, 1974. – 208 с.

9. Воблый К.Г. К аграрному вопросу в России (мысли и цифры) / К.Г. Воблый. – К., 1917. – 31 с.
10. Воблый К.Г. Производительные силы Украины / К.Г. Воблый // Техника, экономика и право. – К., 1924. – С. 126–149.
11. Волобуев М.С. До проблеми української економіки / М.С. Волобуев // Більшовик України. – 1928. – № 2, 3.
12. Герасимчук М.С. Проблеми зниження фондомісткості і матеріаломісткості промислового виробництва / М.С. Герасимчук; відп. ред. О.О. Храмов. – К. : Наук. думка, 1974. – 176 с.
13. Горкіна Л.П. XX століття в історії української економічної думки: коротка ретроспектива : монографія / Л.П. Горкіна, М.Г. Чумаченко; під заг. ред. О.О. Шубіна. – Донецьк : ДонНУ-ЕТ, 2011. – 142 с.
14. Диманштейн Я.Б. Уголь, руда и железо в их взаимной связи / Я.Б. Диманштейн. – Х. : Госплан УССР, 1927 – 116+[4] с.
15. Ефективність сільськогосподарського виробництва: Питання методології / Л.О. Шепотько, В.Ф. Кириченко, Г.І. Луц [та ін.]; відп. ред. Л.О. Шепотько, Б.Й. Пасхавер. – К. : Наук. думка, 1971. – 156 с.
16. Квиринг Э.И. Очерки развития промышленности СССР, 1917–1927 / Э.И. Квиринг. – М. : Госполитиздат, 1929. – 232 с.
17. Кількісне вимірювання ефективності промислового виробництва / А.В. Мар'єнко, П.А. Нагірняк, Л.Г. Савченко; відп. ред. П.І. Багрій. – К. : Наук. думка, 1971. – 208 с.
18. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : в 2-х т. – К. : Политиздат Украины, 1976. – Т. 1. 1918–1941. – 1062 с.
19. Кондратьев Н.Д. Перспективы развития сельского хозяйства СССР / Н.Д. Кондратьев, Н.П. Огановский. – М. : Новая деревня, 1924. – 172 с.
20. Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции / Н.Д. Кондратьев. – М. : Наука, 1991. – 487 с.
21. Корисні копалини України – на службу комуністичному будівництву / О.О. Храмов, М.С. Герасимчук, Б.М. Золотілов [та ін.]; відп. ред. О.О. Храмов. – К. : АН УРСР, 1962. – 271 с.
22. Косіор С.В. Вибрані статті і промови / С.В. Косіор. – К. : Політвидав України, 1968. – 560 с.
23. Литошенко Л.Н. Эволюция и прогресс крестьянского хозяйства / Л.Н. Литошенко. – М. : Русский книжник, 1923. – 45 (I) с.

24. Лісові ресурси України, їх охорона і використання / С.А. Генсірук, В.С. Бондар; відп. ред. акад. АН УРСР П.С. Погребняк. – К. : Наук. думка, 1973. – 528 с.
25. Літошенко Л.М. Кооперація, соціалізм і капіталізм / Л.М. Літошенко // Сільськогосподарська кооперація: вибрані праці [упоряд. Л.П. Горкіна; за ред. д-ра екон. наук Л.П. Горкіної]; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2010. – 776 с. – (Класика вітчизн. екон. думки).
26. Мелешкин М.Т. Промышленные отходы и окружающая среда / М.Т. Мелешкин, В.Н. Степанов; отв. ред. М.Т. Мелешкин. – К. : Наук. думка, 1980. – 210 с.
27. Онищенко О. Собівартість сільськогосподарської продукції і шляхи її зниження / В. Голіков., О. Онищенко. – К. : Держполітвидав УРСР, 1960. – 72 с.
28. Онищенко О.М. Оптимізація галузевої структури сільськогосподарських підприємств / О.М. Онищенко. – К. : Урожай, 1972. – 216 с.
29. Перспективы развития минерально-сырьевой базы промышленности УССР / А.А. Храмов, Н.С. Герасимчук, А.Я. Махрачев и др.; отв. ред. А.А. Храмов. – К. : Наук. думка, 1966. – 252 с.
30. Продуктивність праці та резерви її підвищення в соціалістичному сільському господарстві / П.П. Пасічник, А.Я. Радченко, Г.С. Фтомов [та ін.]; відп. ред. О.С. Короїд, А.Я. Радченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 256 с.
31. Прокопа И.В. Эффективность сельскохозяйственного производства в условиях развития межхозяйственной кооперации / И.В. Прокопа; отв. ред. Л.А. Шепотько. – К. : Наук. думка, 1980. – 164 с.
32. Развитие хозрасчетных отношений в отраслях промышленности / Л.А. Нежинская, А.Т. Великохатко, Э.И. Снежко; отв. ред. Н.Г. Чумаченко. – К. : Наук. думка, 1975. – 248 с.
33. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / [Л.П. Горкіна, С.О. Біла, В.В. Небрат та ін.]; за ред. д-ра екон. наук Л.П. Горкіної; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2010. – 760 с.
34. Сборник важнейших законоположений и распоряжений, действующих с июля 1914 г. по 1 января 1916 г., вызванных обстоятельствами военного времени / сост. статским советником Джаковичем. – Пг.: Воен. тип. Имп. Екатерины Великой, 1916. – 498 с.
35. Себестоимость продукции и резервы ее снижения в промышленности Украинской ССР / В.П. Александрова, Л.Э. Горелик,

- М.Н. Середенко, Н.М. Хотимченко; отв. ред. М.Н. Середенко. – К. : АН УССР, 1956. – 356 с.
36. Семковский С.Ю. Конспект лекций по историческому материализму / С.Ю. Семковский. – Х. : Госиздат Украины, 1925. – 143 с.
37. Створення матеріально-технічної бази комунізму // Україна в період розгорнутого будівництва комунізму [у 5 т.]; ред. кол. : С.М. Ямпольський (відп. ред.), П.І. Багрій, Й.А. Вишневецький, В.М. Чуїстов; Ін-т економіки АН УРСР. – К. : Наук. думка, 1967. – 326 с.
38. Струмилин С.Г. Очерки советской экономики: Ресурсы и перспективы : 2-е изд., испр. и доп. / С.Г. Струмилин. – М. : Госиздат, 1930. – 534 с.
39. Турецкий Ш. Себестоимость и качественные показатели / Ш. Турецкий // На новом этапе социалистического строительства : в 2-х т. – М. : Планхозгиз, 1930. – Т. 1. – С. 109–137.
40. Фомин П.И. Украина. Экономическая характеристика / П.И. Фомин. – Х. : Госиздат УССР, 1923. – 247 с.
41. Хозяйственный механизм в условиях интенсификации социалистической экономики / И.И. Лукинов, И. Окали, В.И. Кононенко, Э. Главаты, Н.С. Герасимчук [и др.]; отв. ред. И.И. Лукинов, И. Окали. – К. : Наук. думка, 1989. – 296 с.
42. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – В 7 т. – Т. 1: 1917–1941 рр. – К. : Держполітвидав, 1963. – 772 с.
43. Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства / А.В. Чаянов // Крестьянское хозяйство: Избранные труды / Редкол. сер. : Л.И. Абалкин (пред.) и др. – М. : Экономика, 1989. – С. 194–442.
44. Челинцев А.Н. Теоретические основы организации крестьянского хозяйства / А.Н. Челинцев. – Х. : Агрономия, 1919. – 178 с.
45. Черняк В.К. Структура экономического развития / В.К. Черняк; отв. ред. Ю.Н. Пахомов. – К. : Наук. думка, 1981. – 210 с.
46. Чубар В.Я. Вибрані статті і промови / В.Я. Чубар. – К. : Політвидав України, 1972. – 622 с.
47. Чуїстов В.М. Питання відтворення основних виробничих фондів СРСР / В.М. Чуїстов; відп. ред. О.С. Короїд. – К. : АН УРСР, 1959. – 176 с.
48. Шепотько Л.О. Економіко-статистичне вивчення інтенсивності і рентабельності сільськогосподарського виробництва / Л.О. Шепотько; відп. ред. М.В. Дараган, О.М. Онищенко. – К. : Наук. думка, 1967. – 172 с.

49. Шліхтер О.Г. З підсумків XIV з'їзду ВКП(б) / О.Г. Шліхтер / Вибрані твори. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 352–370.
50. Экономические проблемы использования земельных и водных ресурсов в сельском хозяйстве / П.Ф. Веденичев, В.М. Трегобчук, Т.А. Козлова, Б.И. Пасхавер; отв. ред. А.М. Онищенко. – К. : Наук. думка, 1978. – 200 с.
51. Эффективность социалистического землепользования / П.Ф. Веденичев, В.М. Трегобчук, Б.И. Пасхавер и др.; отв. ред. А.М. Онищенко. – К. : Наук. думка, 1975. – 288 с.
52. Яснопольский Л.Н. Естественные ресурсы УССР / Л.Н. Яснопольский // Пути народнохозяйственного развития УССР: Материалы к построению пятилетнего плана. – Х. : Укр-госплан, 1928. – С. 1–38.

Транслітерований список джерел

1. Agrarnyi resursnyi potentsial Ukrainskoi SSR / P.F. Vedenichev, B.I. Pashaver, V.M. Tregobchuk i dr.; отв. ред. P.F. Vedenichev. – К. : Nauk. dumka, 1988. – 312 s. [in Russian]
2. Adrijanov O. Pro zakonomirnosti perehodovogo periodu / O. Adrijanov. – H. : Proletar, 1932. – 52 s. [in Ukrainian]
3. Aleksandrov O.Z. Tretij vyrishal'nyj rik socialistychnogo nastupu / O.Z. Aleksandrov. – H. : Proletar, 1931. – 98 s. [in Ukrainian]
4. Bojko V. Dialektyka produktyvnyh syl i produkcyjnyh vzajemyn / V. Bojko. – H. : Proletarij, 1930. – 98 s. [in Ukrainian]
5. Vedenichev P.F. Zemel'nye resursy Ukrainskoi SSR i ikh khozyaistvennoe ispol'zovanie / P.F. Vedenichev; отв. ред. L.I. Stepanchenko. – К. : Nauk. dumka, 1972. – 176 s. [in Russian]
6. Vedenichev P.F. Intensyfikacija sil'skogo gospodarstva i ohorona pryrody / P.F. Vedenichev, V.M. Tregobchuk. – К. : Urozhaj, 1989. – 223 s. [in Ukrainian]
7. Virnyk D. Socialistychna vlasnist' na znarjaddja i zasoby vyrobnyctva – ekonomichna osnova radjans'kogo suspil'stva / D. Virnyk. – К. : Derzhpolitvydav URSR, 1952. – 56 s. [in Ukrainian]
8. Vnutrizavodskoi khozraschet i effektivnost' proizvodstva / I.N. Kucheryavyi, R.A. Kolesnichenko, D.I. Gello [i dr.]; отв. ред. I.N. Kucheryavyi. – К. : Nauk. dumka, 1974. – 208 s. [in Russian]
9. Voblyi K.G. K agrarnomu voprosu v Rossii (mysli i tsifry) / K.G. Voblyi. – К., 1917. – 31 s. [in Russian]
10. Voblyi K.G. Proizvoditel'nye sily Ukrainy / K.G. Voblyi // Tekhnika, ekonomika i pravo. – К., 1924. – S. 126–149. [in Russian]

11. Volobujev M.S. Do problemy ukrai'ns'koi' ekonomiky / M.S. Volobujev // Bil'shovyk Ukrai'ny. – 1928. – № 2, 3. [in Ukrainian]
12. Gerasymchuk M.S. Problemy znyzhennja fondomistkosti i materialomistkosti promyslovogo vyrobnyctva / M.S. Gerasymchuk; vidp. red. O.O. Hramov. – К. : Nauk. dumka, 1974. – 176 s. [in Ukrainian]
13. Gorkina L.P. XX stolittja v istorii' ukrai'ns'koi' ekonomichnoi' dumky: korotka retrospektyva: monografija / L.P. Gorkina, M.G. Chumachenko; pid zag. red. O.O. Shubina. – Donec'k : DonNUET, 2011. – 142 s. [in Ukrainian]
14. Dimanshtein Ya.B. Ugol', ruda i zhelezo v ikh vzaimnoi svyazi / Ya.B. Dimanshtein. – Kh. : Gosplan USSR, 1927 – 116+[4] s. [in Russian]
15. Efektyvnist' sil's'kogospodars'kogo vyrobnyctva: Pytannja metodologii' / L.O. Shepot'ko, V.F. Kyrychenko, G.I. Lushh [ta in.]; vidp. red. L.O. Shepot'ko, B.J. Pashaver. – К. : Nauk. dumka, 1971. – 156 s. [in Ukrainian]
16. Kviring E.I. Ocherki razvitiya promyshlennosti SSSR, 1917–1927 / E.I. Kviring. – M. : Gospolitizdat, 1929. – 232 s. [in Russian]
17. Kil'kisne vymirjuvannja efektyvnosti promyslovogo vyrobnyctva / A.V. Mar'jenko, P.A. Nagirnjak, L.G. Savchenko; vidp. red. P.I. Bagrij. – К. : Nauk. dumka, 1971. – 208 s. [in Ukrainian]
18. Kommunisticheskaya partiya Ukrainy v rezolyutsiyakh i resheniyakh s'ezdov, konferentsii i plenumov TsK : v 2-kh t. – К. : Politizdat Ukrainy, 1976. – T. 1. 1918–1941. – 1062 s. [in Russian]
19. Kondrat'ev N.D. Perspektivy razvitiya sel'skogo khozyaistva SSSR / N.D. Kondrat'ev, N.P. Oganovskii. – M. : Novaya derevnya, 1924. – 172 s. [in Russian]
20. Kondrat'ev N.D. Rynok khlebov i ego regulirovanie vo vremya voyny i revolyutsii / N.D. Kondrat'ev. – M. : Nauka, 1991. – 487 s. [in Russian]
21. Korysny kopalyny Ukrai'ny – na sluzhbu komunistychnomu budivnyctvu / O.O. Hramov, M.S. Gerasymchuk, B.M. Zolotilov [ta in.]; vidp. red. O.O. Hramov. – К. : AN URSR, 1962. – 271 s. [in Ukrainian]
22. Kosior S.V. Vybrani statti i promovy / S.V. Kosior. – К. : Polityvdav Ukrai'ny, 1968. – 560 s. [in Ukrainian]
23. Litoshenko L.N. Evolyutsiya i progress krest'yanskogo khozyaistva / L.N. Litoshenko. – M. : Russkii knizhnik, 1923. – 45 (I) s. [in Russian]

24. Lisovi resursy Ukrainy, i'h ohorona i vykorystannja / S.A. Gensiruk, V.S. Bondar ; vidp. red. akad. AN URSSR P.S. Pogrebnyak. – K. : Nauk. dumka, 1973. – 528 s. [in Ukrainian]
25. Litoshenko L.M. Kooperacija, socializm i kapitalizm / L.M. Litoshenko // Sil's'kogospodars'ka kooperacija: vybrani praci [uporjad. L.P. Gorkina ; za red. d-ra ekon. nauk L.P. Gorkinoi] ; NAN Ukrainy ; In-t ekon. ta prognozuv. – K., 2010. – 776 s. – (Klasyka vitchyzn. ekon. dumky). [in Ukrainian]
26. Meleshkin M.T. Promyshlennye otkhody i okruzhayushchaya sreda / M.T. Meleshkin, V.N. Stepanov ; otv. red. M.T. Meleshkin. – K. : Nauk. dumka, 1980. – 210 s. [in Russian]
27. Onyshhenko O. Sobivartist' sil's'kogospodars'koi' produkcii' i shljahy i'i' znyzhennja / V. Golikov., O. Onyshhenko. – K. : Derzhpolitvydav URSSR, 1960. – 72 s. [in Ukrainian]
28. Onyshhenko O.M. Optyimizacija galuzevoi' struktury sil's'kogospodars'kyh pidprijemstv / O.M. Onyshhenko. – K. : Urozhaj, 1972. – 216 s. [in Ukrainian]
29. Perspektivy razvitiya mineral'no-syr'evoi bazy promyshlennosti USSR / A.A. Khramov, N.S. Gerasimchuk, A.Ya. Makhrachev i dr. ; otv. red. A.A. Khramov. – K. : Nauk. dumka, 1966. – 252 s. [in Russian]
30. Produktyvnist' praci ta rezervy i'i' pidvyshhennja v socialistychnomu sil's'komu gospodarstvi / P.P. Pasichnyk, A.Ja. Radchenko, G.S. Ftomov [ta in.] ; vidp. red. O.S. Koroi'd, A.Ja. Radchenko. – K. : Vyd-vo AN URSSR, 1962. – 256 s. [in Ukrainian]
31. Prokopa I.V. Effektivnost' sel'skokhozyaistvennogo proizvodstva v usloviyakh razvitiya mezhkhozyaistvennoi kooperatsii / I.V. Prokopa ; otv. red. L.A. Shepot'ko. – K. : Nauk. dumka, 1980. – 164 s. [in Russian]
32. Razvitie khozraschetnykh otnoshenii v otraslyakh promyshlennosti / L.A. Nezhinskaya, A.T. Velikokhat'ko, E.I. Snezhko ; otv. red. N.G. Chumachenko. – K. : Nauk. dumka, 1975. – 248 s. [in Russian]
33. Retrospektyva rynkovykh peretvoren' v Ukraini: suchasnyj dyskurs / [L.P. Gorkina, S.O. Bila, V.V. Nebrat ta in.] ; za red. d-ra ekon. nauk L.P. Gorkinoi' ; In-t ekon. ta prognozuv. – K., 2010. – 760 s. [in Ukrainian]
34. Sbornik vazhneishikh zakonopolozhenii i rasporyazhenii, deistvuyushchikh s iyulya 1914 g. po 1 yanvarya 1916 g., vyzvannykh obstoyatel'stvami voennogo vremeni / sost. statskim sovetnikom Dzhakovichem. – Pg.: Voен. tip. Imp. Ekateriny Velikoi, 1916. – 498 s. [in Russian]

35. Sebestoimost' produktsii i rezervy ee snizheniya v promyshlennosti Ukrainskoi SSR / V.P. Aleksandrova, L.E. Gorelik, M.N. Seredenko, N.M. Khotimchenko ; otv. red. M.N. Seredenko. – K. : AN URSSR, 1956. – 356 s. [in Russian]
36. Semkovskii S.Yu. Konspekt lektsii po istoricheskomu materializmu / S.Yu. Semkovskii. – Kh. : Gosizdat Ukrainy, 1925. – 143 s. [in Russian]
37. Stvorennja material'no-tehnichnoi' bazy komunizmu // Ukrainy v period rozgornutogo budivnyctva komunizmu [u 5 t.] ; red. kol. : S.M. Jampol's'kyj (vidp. red.), P.I. Bagrij, J.A. Vyshnevec'kyj, V.M. Chui'stov ; In-t ekonomiky AN URSSR. – K. : Nauk. dumka, 1967. – 326 s. [in Ukrainian]
38. Strumilin S.G. Ocherki sovetskoj ekonomiki: Resursy i perspektivy : 2-e izd., ispr. i dop. / S.G. Strumilin. – M. : Gosizdat, 1930. – 534 s. [in Russian]
39. Turetskii Sh. Sebestoimost' i kachestvennye pokazateli / Sh. Turetskii // Na novom etape sotsialisticheskogo stroitel'stva : v 2-kh t. – M. : Plankhozgidz, 1930. – T. 1. – S. 109–137. [in Russian]
40. Fomin P.I. Ukraina. Ekonomicheskaya kharakteristika / P.I. Fomin. – Kh. : Gosizdat URSSR, 1923. – 247 c. [in Russian]
41. Khozyaistvennyi mekhanizm v usloviyakh intensifikatsii sotsialisticheskoi ekonomiki / I.I. Lukinov, I. Okali, V.I. Kononenko, E. Glavaty, N.S. Gerasimchuk [i dr.] ; otv. red. I.I. Lukinov, I. Okali. – K. : Nauk. dumka, 1989. – 296 s. [in Russian]
42. Hronologichne zibrannja zakoniv, ukaziv Prezydii' Verhovnoi' Rady, postanov i rozporjadzhen' urjadu Ukrain's'koi' RSR. – V 7 t. – T. 1: 1917–1941 rr. – K. : Derzhpolitvydav, 1963. – 772 s. [in Ukrainian]
43. Chayanov A.V. Organizatsiya krest'yanskogo khozyaistva / A.V. Chayanov // Krest'yanskoe khozyaistvo: Izbrannye trudy / Redkol. ser. : L.I. Abalkin (pred.) i dr. – M. : Ekonomika, 1989. – S. 194–442. [in Russian]
44. Chelintsev A.N. Teoreticheskie osnovy organizatsii krest'yanskogo khozyaistva / A.N. Chelintsev. – Kh. : Agronomiya, 1919. – 178 s. [in Russian]
45. Chernyak V.K. Struktura ekonomicheskogo razvitiya / V.K. Chernyak ; otv. red. Yu.N. Pakhomov. – K. : Nauk. dumka, 1981. – 210 s. [in Russian]
46. Chubar V.Ja. Vybrani statti i promovy / V.Ja. Chubar. – K. : Polityvdav Ukrainy, 1972. – 622 s. [in Ukrainian]
47. Chui'stov V.M. Pytannja vidtvorennja osnovnykh vyrobnychych fondiv SRSR / V.M. Chui'stov ; vidp. red. O.S. Koroi'd. – K. : AN URSSR, 1959. – 176 s. [in Ukrainian]

48. Shepot'ko L.O. Ekonomiko-statystychnye vyvchennja intensyvnosti i rentabel'nosti sil'skogospodars'kogo vyrobnyctva / L.O. Shepot'ko ; vidp. red. M.V. Daragan, O.M. Onyshhenko. – K. : Nauk. dumka, 1967. – 172 s. [in Ukrainian]
49. Shlihter O.G. Z pidsumkiv XIV z'i'zdu VKP(b) / O.G. Shlihter / Vybrani tvory. – K. : Vyd-vo AN URSR, 1959. – S. 352–370. [in Ukrainian]
50. Ekonomicheskie problemy ispol'zovaniya zemel'nykh i vodnykh resursov v sel'skom khozyaistve / P.F. Vedenichev, V.M. Tregobchuk, T.A. Kozlova, B.I. Paskhaver ; otv. red. A.M. Onishchenko. – K. : Nauk. dumka, 1978. – 200 s. [in Russian]
51. Effektivnost' sotsialisticheskogo zemlepol'zovaniya / P.F. Vedenichev, V.M. Tregobchuk, B.I. Paskhaver i dr. ; otv. red. A.M. Onishchenko. – K. : Nauk. dumka, 1975. – 288 s. [in Russian]
52. Yasnopol'skii L.N. Estestvennye resursy USSR / L.N. Yasnopol'skii // Puti narodnokhozyaistvennogo razvitiya USSR: Materialy k postroeniyu pyatiletnego plana. – Kh. : Ukrkosplan, 1928. – S. 1–38. [in Russian]

Одержано 08.10.2014 р.